

MĂDĂLINA DIACONU

VĂROSI SZAGTÉRKÉPEK

A szagtalan város olyan, mint a tulajdonságok nélküli ember.

GERNOT BÖHME: ARCHITEKTUR UND ATMOSPHERE

Peter Sloterdijk szerint a 21. század kezdetén a humán tudományok fő problémája nem más, mint „a légköri viszonyok explicitté tétele”.¹ Bár kijelentése akár túlzásnak is tűnhet, és Sloterdijk valóban többféle témát érintett a meteorológiai és éghajlati kérdésektől a légtervezésig és a közterek illatosításáig, kijelentése alkalmas kiindulópont vizsgálataim számára, mivel felveti a következő módszertani kérdést: mit jelent „a légköri viszonyok explicitté tétele”, s különösképpen hogyan vizsgálható a városi légkör? Erre a kérdésre egy, Bécs szagtérképét felvázolni kívánó kutatás ismertetése által kívánok válaszolni. Miután különbséget teszek három szagtértípus között (rendre térkép, érzettérkép és légkör), a „szagtérképek” létrehozásának eredményeit a szagtér reprezentációiként értelmezem, és azt fogom vizsgálni, hogy a szagtérképek kutatása mennyire fogható fel heurisztikus gyakorlatként. Majd a szagtér fenomenológiai elemzésével fogok próbálkozni.

Hogyan rajzoljuk meg egy város szagportróját?

■ A szagtérkép² megrajzolásának legegyszerűbb és leghatékonyabb módja a leírás. Ebből a szempontból immár klasszikussá vált a 18–19. századi Párizs szagportréja, amelyet Alain Corbin rajzolt

Jelen tanulmány a Senses and the City. An interdisciplinary approach to urban sensescapas (ed. by Mădălina Diaconu – Eva Heuberger – Ruth Mateus-Berr and Lukas Marcel Vosicky, et al., Lit Verlag, Berlin, Wien, 2011.) kötetben megjelent írás fordítása a Korunk számára átszerkesztett formában. A közlés a szerző és a szerkesztők beleegyezésével történik.

... a szagtérképeken az észlelés szimmetrikus és megfordítható: a szubjektum egyszerre lát és látható, szagol és szagolható, hallgat és hallgatható.

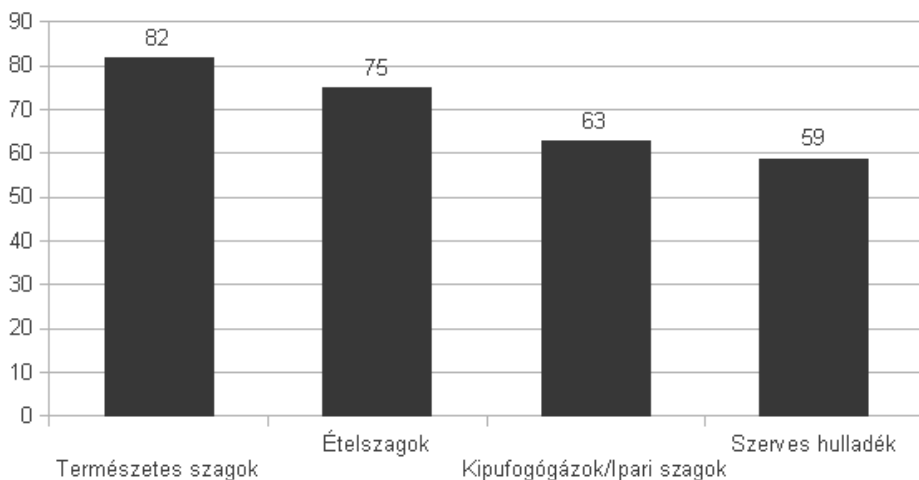
meg történeti dokumentumok – orvosi jelentések, higiéniai statisztikák, irodalmi leírások stb. – összegyűjtése által.³ Corbin műve, akárcsak Peter Payer könyve „Bécs bűzéről”⁴ és Nathalie Poiret Grenoble-tanulmánya⁵, a városi szagok leltárát társította a szagforrások elnagyolt osztályozásához. Míg e szóbeli leírások szerzői nagyrészt szakértők voltak, a földrajztudós Werner Bischoff⁶ Frankfurt am Mainban toborzott önkéntesek csoportjának véleményeit rögzítő empirikus módszert használt. A csoport tagjaival együtt járták be a város két kerületét. Vizsgálódása kiemeli azokat a sajátos nehézségeket, melyekkel a vizsgálat alanyai a szagok megfelelő leírása során szembesültek, ahogyan „ebben a kutatásban egy számukra jobbára ismeretlen nyelvi talajon mozogtak”, és úgy érezték, hogy a nyelvre való reflektálásban nem rendelkeznek az író sajátos képességével és tudásával.⁷

2007 és 2008 között a Bécsi Egyetem Filozófiai Intézetének hallgatói körében javasolt módszerem kétféle „szagtérkép” elkészítésére vonatkozott: ezeket „mentális térképnek” vagy „terepen kidolgozott térképeknek” nevezhetjük.

Mentális térkép

■ Harminchat, főként nőhallgató huszonhat év körüli átlagéletkorral két egyenlő csoportra oszlott, mindkettőben Bécsben és környékén felnőtt személyek voltak. Minden hallgatót arra kértem, vázolja fel Bécs térképét, és jelölje meg rajta a spontán módon felmerülő szagokat, melyeket a jelmagyarázatban feltüntetendő jelekkel és színekkel ábrázol. A többi paramétert, a térkép megrajzolásának módját, a szagok leírásának és azonosításának szimbólumait (minőségük vagy eredetük megnevezése például) tudatosan nem adtam meg.

Az általuk adott válaszok négy nagy csoportba sorolhatók (1. ábra): természetes szagok (a csoport 82%-a említi), ételszagok (75%), kipufogógázok és ipari eredetű szagok (63%) és végül természetes hulladékok szagai (59%). Említést érdemel, hogy az eredmények százalékaránya a két évben szinte egyforma volt.

1. ábra: A mentális térképekben említett szagok kategóriái százalékban

A természetes szagok egyenlő arányban oszlottak el a Duna mentén, a Duna-szigeten és a Bécsi-erdőben, melyet a központi parkok követtek (a Volksgarten, amely egy híres rózsakerttel dicsekedhet és a Präter). Az ételszagok a Naschmarkt (a központi piac) körül összpontosultak, amely a szagok legösszetettebb listáját ihlette, majd a belváros következett. A kipufogógázok a város teljes területére jutottak, különösen a városi körgyűrű (Gürtel), a belváros és az első kerületet körülvevő körút kör-

nyékére. A természetes hulladék szaga kategóriába – várható módon – a lovak (leginkább a Szent István-dóm körüli téren, majd a konflisállomások környékén), a kutyák (a városban mindenütt) és az emberi izzadság (főleg az egyetem) került. Egyéb válaszok a kórházi szagokra, a Szent István-dómban terjedő illatokra, lakások és lépcsőházak szagaira stb. vonatkoztak.

A kutatás megmutatta, hogy Bécs lakosai általában pozitívan vélekednek városukról, hiszen az első helyen említett természetes szagokat mindig pozitívan értékelték, míg az ételek szagaira adott reakciójuk ambivalens volt. A médiában gyakran megjelenő kipufogógázokról és a természetes hulladékok szagairól kiderült, hogy kevésbé „láthatóak”, bár említésüket erős érzelmi reakció kísérte. Az önkormányzat számára a vizsgálat jól igazolta azt, hogy a lakosok azonosulnak a várossal és annak életminőségével.⁸ Sajnos más városokról készített hasonló vizsgálatok hiányában – ezalól kivételt képez Bischoff elemzése Frankfurt am Mainról – nem tudunk releváns összehasonlításokat tenni. A válaszok mindenesetre lehetővé teszik, hogy felrajzoljuk Bécs természetes környezetének mentális térképét és annak két tengelyét: az erdőket és a vizeket. E térkép módosítja a Bécsről kialakult hagyományos képet, melyet a Bécsi-erdő zöld öve uralt. A kutatás egyik meglepő mozzanatát két helyszín hiánya jelentette: az egyik a turistalátványosságnak számító Schönbrunn, amely többé-kevésbé szagtalannak bizonyult, a másik pedig a Szent Marx temető, egy régi biedermeier sírkert, mely a lakosok körében orgonabokrairól híres. A jellegzetesen bécsi ipari szagok két, hosszú hagyományra visszatekintő gyárból származnak, az egyik a Manner cukrászat, a másik az Ottakringer sörfőzde – mindkettő a régi munkásnegyedben, Ottakringben található, amely, miközben a bécsi identitás teljes értékű része, még nem került fel a turistalátványosságok listájára. Végül, de nem utolsósorban ezek a mentális térképek megerősítették azt, hogy az első metróvonal, az U1 sajátos szaggal rendelkezik, és hogy a Szent István-dóm tere (Stephansplatz) problematikus hely – mind a felszín, mind a föld alatti állomás tekintetében.

Terepen kidolgozott szagtérképek

■ A terepen kidolgozott szagtérképeket 2007 és 2008 tavaszán ugyanazon az útvonalon megtett séták során rajzoltuk meg. Ez esetben a vizsgálat alanyainak azt tanácsoltuk, hogy töltsék le a Bécs városának honlapján található várostérképet, és sétáik során jelöljenek be minden szagot az általuk szabadon választott és a jelmagyarázatban feltüntetett szimbólumok segítségével. Kiegészítésként fel kellett jegyezniük a dátumot és az uralkodó időjárási viszonyokat.⁹

Tény az, hogy szagtérképként való általános megnevezésük ellenére a mentális térképek Bécs városi szagtérképének explicit szubjektív reprezentációját adják, míg a terepen kidolgozott térképek ismételten végrehajtott megfigyelések eredményeit összesítik. Amennyiben „minden térnek szimbolikus és materiális összetevői vannak”,¹⁰ vizsgálatunk esetében a tér szimbolikus összetevője hangsúlyosabb a mentális térképeken, a tér materiális dimenziója pedig, vagyis a tapasztalt szagforrások jelenléte, hangsúlyosabb a terepen kidolgozott térképeken. E különbséget félretéve, mindkét módszer úgy építi fel a szagtérképet, hogy a szagokat és a korrelatív, „szubjektív” észleléseket és reprezentációkat (első személyű beszámolókat) egy „objektív” térmodellen (a várostérképen) helyezi el, amely megelőzi a közvetlen érzéki tapasztalatot.

A bécsi vizsgálatot megelőzte egy „szagtúra”, melyen ugyanezen csoport néhány hallgatója vett részt egy Seven Oaks-i farmon Kentben, Angliában.¹¹ Egyrészt úgy tűnik, hogy a szagtérképek megrajzolása bonyolultabb városban, mint vidéken a városi szagok sokfélesége és összetettsége miatt. Másrészt a városi szagtérkép a városlakó „természetes” környezetét reprezentálja, s ezért a városi szagokat könnyebben azo-

nosítja. A kísérlet tisztább formában hajtható végre vidéken, mivel ilyenkor nem kell számot vetni az épített struktúrákkal, és a szagtér „valós” elrendeződésére koncentrálnunk. A sétáló vidéken szabadabban mozoghat, míg városban a közlekedés szabadságát az utcahálózat határolja le. A Seven Oaks-i tapasztalatok – melyek során a csoport bizonyos tagjai hajlamosak voltak versenyhelyzetként értelmezni a túrát, melyből vesztesként kerülnek ki, ha semmit sem éreznek – bizonyos módszertani változtatások bevezetését tették indokolttá a bécsi terepen készített szagtérképek esetében: a csoport tagjaira bíztuk, hogy sétájukat egyedül vagy mások társaságában teszik-e meg. Azt is elismertük, hogy több séta segítheti a hallgatókat környezetük alaposabb megismerésében.

Szagtértípusok

■ Közelebbről megvizsgálva a kérdést, a szagtérképek megrajzolása egyszerre nagyon könnyű és szinte lehetetlen feladatnak tűnik. Könnyű azért, mert nem adhatunk egyetlen helyes választ arra a kérdésre, „egészében milyen szagú egy város”, s mert ebben a tekintetben az orr semmilyen technikai eszközzel nem helyettesíthető, s továbbra is a szagok elemzésének legjobb módját kínálja.¹² Szinte lehetetlen feladat pedig azért, mert szükségesnek látszik az illatok vizualizálása, vagyis érzéki adatok egyik regiszterből a másikba való áthelyezése. Az előbbieket ellentmondanak annak a fenomenológiai tézisnek, mely szerint minden érzéki modalitás sajátos, a többivel kapcsolatban álló „világot” képez, vagyis amikor taktilis minőségeket „látunk”, ezeket semmi mással nem helyettesíthetjük kielégítő módon.¹³ A megélt tapasztalatok szempontjából a szagtérkép grafikai formája paradox jellegű, hiszen két egymással inkompatibilis nézőpontot egyesít: a felülnézetét (térkép) és a belső perspektíváét (*à plein pied*, szagtérkép). Foglalkozunk most ezzel a gondolattal, és hasonlítsunk össze egymással három térbeli reprezentációt, a térképeket, a szagtérképeket és a légkört.

Térképek

■ A térképeket rendszerint úgy értelmezik mint egy fiktív, a világra egy rögzített pontból letekintő szemlélő madárperspektívájának megtestesülését. Valójában azonban képtelenség megtalálni a tér azon pontját, ahol az észlelés egybeesik a térkép által forgalmazott képpel. Más szóval a térképeknek nincs érzéki próbakövük, és minden légifelvétel torzít a neki megfelelő térképhez képest. Minden térkép absztrakt konstrukció, és nem megélt tapasztalat eredménye, hiszen a térképkészítő szubjektum kívül esik a világon, és abszolút értelemben (a földhöz kapcsoló minden szálát elvágva) egyfajta seholban tartózkodik. Ennek ellenére a modern kartográfia termékeit úgy mutatja fel, „mintha azok egy totalizáló látványon keresztül a világ föl és mögé lennének helyezhetők”¹⁴ – olyan hangokat is hallani, hogy „a hálózati társadalom felemelkedése a térképnek a táj fölötti győzelmét jelenti”.¹⁵ Ez esetben a térképek vizuális jellege lényegi összetevő, hiszen a térkép olyan adathalmaz, mely látható vagy elviekben láthatóvá *tehető*.

Szagtérképek

■ Ezzel szemben a szagtérképek a lakók perspektívájának és környezetészlelésének felelnek meg; más szóval a szubjektum egy táj része, egyszerre észlelő és átalakító, aki környezetével aktív testi kapcsolatban áll és energiacserét folytat. (A szubjektum „valahol” a tájban foglal helyet.) Az elhangzottak eredménye, hogy a szagtérképeken az észlelés szimmetrikus és megfordítható: a szubjektum egyszerre lát és látható, szagol és szagolható, hallgat és hallgatható. A tájkép fogalmát különösképpen perspektivikus *képek* és ezek ikonikus reprezentációi esetében használták, míg a modern

térképek absztrakt, konvencionális szimbólumokat használnak. A tájkép ugyanakkor indexikus is, mivel igazságfeltételei a szubjektum perspektívájához kötődnek, míg a térképek objektivitásigénye abból származik, hogy függetlenek elkészítésük helyétől.¹⁶ Ezáltal a szagtérképek kétértelmű helyzetbe kerülnek, hiszen indexikus jellegük van: a szagok rögzítését szolgáló minősítések *in situ* vannak jelen, a szagokra tehát nem tudunk úgy „rámutatni”, mintha „itt lennének”, és megragadni sem tudjuk őket.

Ugyanakkor a térképek nem változnak a szubjektum mozgása szerint: ellenben a tájképek „mozgásban levő tudást” objektiválnak,¹⁷ melyet pillanatnyi reprezentációk sorozata fejez ki a szubjektum térbeli állomásainak megfelelően.¹⁸ Különösképpen igaz az, hogy a szagtérképek folyamatosan változnak – még a mozdulatlan szubjektumok esetében is – a tárgyak horizonton belüli mozgásának és a „dinamikus környezeti áramlásnak” köszönhetően.¹⁹ „A kartografikus világban [...] minden mozdulatlan és csendes. Nincs napfény, sem holdfény; fény és árnyék nem váltakozik, se felhők, sem árnyékok, sem visszatükröződések nincsenek. A szél nem fúj, sem a fák lombját, sem a hullámokat nem borzolja. Nincsenek madarak az égen, hangjukat sem hallani, s az erdőkön és réteken az állatok létezésének semmi jelét nem tapasztalni; a házakban és az utcákon sem emberek, sem forgalom.”²⁰ Másként szólva a térképek absztrakt konstrukciók, míg a szagtérképek függőben maradt mozgások és egy folyamatos változásban lévő világ pillanatnyi reprezentációi; a tájképek nem egyszerűen adottak, hanem egy helyzet részét képezik.

Légekör

■ Végül pedig légekörön egy bizonyos hely levegőjét, tágabb értelemben pedig egy hely vagy helyzet uralkodó hangulatát, auráját, flairjét értjük. Ennek megfelelően egy város légeköre az urbánus valóság teljes benyomását jelenti, valami olyasmit, amin az emberek egy adott városban közösen osztoznak.²¹ Hubert Tellenbach az „orális érzék fenomenológiájáról” szóló könyvének²² megjelenése óta a légekör fogalmát több diszciplína képviselői is felfedezték, így például filozófusok,²³ építészek,²⁴ szociológusok,²⁵ sőt földrajztudósok²⁶ is. Ezek a szerzők egyaránt kiemelik a légekörnek a tér érzelmi minőségeinek kombinációjából adódó ellentmondásosságát: a légekör nem teljesen objektív, s ezáltal a tér objektív jellemzőire adott ösztönös reakciókat lehetővé tevő, sem teljesen szubjektív, s ezáltal egyetlen személy érzelmi diszpozícióinak egy alapvetően neuronális környezetben való elrendezését biztosító, hanem a szubjektum és az objektum közötti sajátos interakciót fejezi ki. A légekör tapasztalata sem absztrakt tudás, mint ahogy egy térkép olvasása sem az. Átérzésének szükséges feltételeként nagyon is testi, *in situ* jelenlétet követel meg: *ott kell lenned*, és a térben kell mozognod annak érdekében, hogy *érezd* a légekört. Ez megnyitja a lehetőségét annak, hogy a *Befindlichkeit*ot (*hangulatot*) úgy értelmezzük mint annak az értelmét, hogy hol is vagy („wo man sich befindet”), vagy „miben vagy benne” (*Darin-Sein*).²⁷ A légekör egy hely spontán benyomását nyújtja, és az emberekben az otthonosság vagy az idegenség, a nyugalom vagy a feszültség stb. érzéseit váltja ki. Habár az érzések csak nagyon homályosan írhatóak le, a légekört mégis interszjektív módon tapasztaljuk. A légekör egyszerre kétes és önbizonyos, térben elhelyezhető, s úgy tűnik, kitölti a teret, kiterjedése határtalan, és nincsenek pontos térbeli határai.

Ha a térképek az adatokat vizuális diagrammá alakítják át, és az érzettérképek oly sokfélék, mint ahány érzéki modalitás létezik, akkor a légekör elsősorban feloszthatatlan, egységes totalitásként jelenik meg. A térképkészítést egy folyamatos, homogén tér reprezentációja alapozza meg; a térképek a tér teljességéből kivágott szeletek, és így folytonos analízis és szintézis tárgyává tehető. A tájképek a szubjektum mozgásának és a tárgy variációinak megfelelően változhatnak. A légekör számára azonban

ezek elkülönült minőségek; nem lehet őket térképpé szervezni, sőt váltogatni sem lehet őket, mint a tájképek érzékelhető horizontjait; a léggör olyan, mint a „világfolyam”.²⁸ A szagok illetően sajátos folyamatai nem reprezentálhatóak a fizikai metrikus tér alapelvei szerint, nincsenek sem határai, sem oldalai, sem részei, sem perspektívái, így pedig „sem nem mérhetőek, sem nem számlálhatóak, sem fel nem oszthatóak”, sőt objektív módon ki sem fejezhetőek;²⁹ leginkább leírhatóak.

Összefoglalásképpen: ha összehasonlítjuk a térkép, az érzettérkép és a léggör fogalmait, a következőkre jutunk: 1. a strukturális jelleg (a tér mint a tárgyak szilárd rendje) a legerősebb a térképek és a leggyengébb a léggör esetében; 2. a szintézisben megjelenő sorozatok elemzésének és egységesítésének módszere a térképekre a legalkalmazhatóbb, míg a léggörre gyakorlatilag alkalmazhatatlan; 3. az érzettérkép (a szagtérképet is beleértve) még mindig kötődik a tárgyakhoz, míg a léggör – úgy tűnik – minden struktúrát nélkülöz, és csupán a környezet egy kétes minőségére vonatkozik; 4. a térkép elsősorban vizuális, az érzettérkép elsősorban plurális, a léggör tág értelemben (nemcsak szagokra vonatkoztatva) holisztikus és egységes, a testnek mint egésznek a hozzájárulását feltételezi; 5. továbbá a térkép a szándékos, racionális kidolgozás eredménye, míg a léggör spontán érzékelése kicsúszik a racionális megalapozás bűvköréből. Az érzettérképek tehát átmeneti kategóriák a térkép és a léggör között. Mindezen okok miatt Bécs *léggörének* feltérképezése lehetetlen: Bécs *szagtérképének* megrajzolása csupán paradox lehet, hiszen megkívánja *a szagok objektíválását, vizualizálását, elrendezését és stabilizálását.*

Szagtérképek olvasása

■ Az előbbieken elhangzott már, hogy a szagtérképek felvázolásában³⁰ a diákok nem kaptak semmilyen segítséget a térkép ábrázolása vagy a szagok szimbolizálása tekintetében, hiszen ezt a mozzanatot heurisztikus gyakorlatként fogtuk fel. Így például kíváncsi voltam arra, hogy egy sajátos szag forrását adják-e meg, vagy inkább terjedésének útvonalát, esetleg megjelölik a teljes zónát, amelyben ez a sajátos szag megfigyelhető volt. Megemlíti-e a szélirányokat, különbséget tesznek-e szimbolikusan a különböző szagminőségek között (erőteljes és diffúz, édes és savanyú, folyamatos és vissza-visszatérő)?

Engedtessek meg, hogy néhány megjegyzést fűzzek az eredményekhez. Először is a térképek világosan mutatták ki a szagok objektifikálásának irányvonalait, a szagot inkább a forrásához kívánták kötni, ahelyett hogy kvalitatív módon írták volna le: más szóval Bécs nem ilyen szagú, de *ettől* vagy *amattól* szaglik. Ez az objektifikációra való törekvés nemcsak annak a megszokott reakciónak felel meg, hogy szagló tárgyakat keresünk, amikor egy váratlan szag kerül utunkba, hanem annak is, hogy a szagokat forrásuk megjelölésén keresztül nevezzük meg. Ennek megfelelően a mi „térképészeink” gyakran használtak képi szimbólumokat a szagok forrásainak megjelölésére (ló, kolbász, virág, közlekedési eszközök stb.). Tegyük hozzá, hogy ugyanazon kategóriák, amelyeket Kevin Lynch vezetett be,³¹ a város vizuális ábrázolására, a város szagtérképének elkészítésében is hasznosnak bizonyultak:

- útvonalak és járatok, a szag terjedésének csatornái (például a folyó vagy az utcák nyomvonala);
- diszkrét illatok pontszerű forrásai (például gyalogosok a terepen kidolgozott szagtérképeken);
- fókuszpontok, a város stratégiai pontjai (például vasútállomás);
- jelképek vagy sajátos műemlékek (a leggyakrabban a Szent István-dómot említik, melyet szimbolikus központként ábrázoltak az ott terjengő szagoktól függetlenül);

– szagos környékek (egy esetben a csillaghoz hasonló szimbólum explicit módon a hatáskört – *Umkreist* - jellemezte).

Ugyanakkor azt a kérdést is fel kell tennünk, hogy az elszigetelt szagok kijelölt helyei (mint például a Volksgarten, ahol a szagtérképet egy virágokkal szegélyezett ösvény jelentette) és a besatírozott szagzónák (mint például az Oberlaa park) közötti különbség a szagos környezet nagyságával álltak-e összefüggésben, vagy önkényes döntés eredményei voltak.

Mindazon elemek közül, melyeket Lynch egy város képe kapcsán említ, csupán a határok voltak kevésbé relevánsak a szagok sajátos dinamikájának köszönhetően. A homályos határok jelensége a mentális térképek esetében kevésbé volt nyilvánvaló, mint a terepen készített térképek esetében. Ebből a szempontból jelentős az Opernpassage (az Opera előtti aluljáró) Kristina Schnigger építész által megrajzolt térképe, illetve az ehhez fűzött szóbeli kommentár: „Az uralkodó szag kellemetlen, meghatározhatatlan, mert kevert szagok egyvelege (verejték, testszag, vizelet, ürülék, cigarettafüst, mosószer),” vagyis „áporodott és dohos szag”. A szagok folyamatosan és kiszámíthatatlanul változnak: „A folyosó közepén a szag mindenütt érzékelhető, bizonyos ponton azonban kámforrá válik.” A cigarettafüst „eluralja a folyosó közepén tapasztalható szagok mindenikét”, mint egy „átható alaphang” (vagy ha úgy tesszük, *note de base*). A cigarettafüst bűze „még inkább arra készlet, hogy befogd az orrod”, s ezáltal a szubjektum implicit jelenlétére és sebezhetőségére utal – a térkép szokatlan mozzanataira. Az aluljáróban levő „léghuzat” nem több mint egy szagnyom (ebben az esetben a felszíni park felől áramló friss levegő). Az előbbieken megrajzolt térkép a tér folytonosságát jelöli a lépcsőzetes leárnnyékolás eszközével; ugyanakkor ez a tér a város szagtérképén egyfajta buborékot képez, amely a maga során kisebb buborékokat tartalmaz, melyek a környezettől szinte hermetikusan záródnak el: „A plázákbeli gyorsétkezők szaga (például az Opernpassage középső folyosóján) csak a boltba lépés után tapasztalható meg teljesen” – a légkondicionáló berendezésnek köszönhetően. „A többi esetben, a virágárus és az újságosbódé kivételével, a boltok jellege nem tapasztalható meg kintről, vagyis mindig »erős szagküszöbökön« kell átlépnünk.” A térkép elszigetelt pontjai a járókelők alkalomszerű illatát jelzik.

Tény, hogy mind a mentális, mind a terepen készített térképek gyakorlati alkalmazhatósága elenyésző mindaddig, amíg az emberek nem követik úgy a szagokat, ahogyan az állatok teszik; az urbánus közösségek találkoznak a szagokkal, de nem keresik azokat. Ezen túl a kísérlet mesterséges a mindennapi élet természetes sok érzéket feltételező tapasztalatához képest. Valójában a szagtérképek valódi jelentősége implicit narratív jellegükben rejlik: a szagtérképek újra számba veszik a város útvonalaikat, egyféle „retrospektív történetmondásként” működnek,³² újra színre viszik a sétákat,³³ vagy talán arra használhatók, hogy további „szagsétákat” szervezzünk a városon át. Főként a terepen készített térképek jelölik a mozgás ösvényeit, és az észlelés folyamatát a sorozatos illatok eszköztárával rekonstruálják. A térképek arra is alkalmasak lehetnek, hogy az embereket érzékennyé tegyék a szagokra; így például bizonyos térképek azt mutatják, hogy egy belvárosi bevásárolózóna szagtérképe (Rotenturmstrasse) a hét folyamán is változhat, ha erre odafigyelünk. A terepen készített szagtérképek arra is szolgálhatnak, hogy a szagemlékeket archiváljuk. (Ki emlékszik arra, milyen szag volt az utcákon egy évvel korábban?) Véleményem szerint ugyanazon környék többszöri vizsgálata az érzettérképekkel összhangban idővel a helyhez való kötődést alakíthatja ki, és kidolgozza a hellyel való azonosulás rítusait.

Ebből a nézőpontból már kevésbé fontos az, hogy ezek a térképek pontatlanok maradnak; viszonylagos meghatározatlanságuk éppen a tapasztalat igazságának evidenciáját nyújtja, mely igazság különbözik az objektivitás tudományos sztenderdjei

szerint mért pontosságtól. A lakosok nézőpontjából nincs nagy jelentősége annak, hogy egy szag kellemes vagy kellemetlen, a kontextusuk az, ami meghatározó: „fontosnak érzem megjegyezni azt, hogy a lóvizelet szagát – írja Isabella Grandl a Stephansplatzról készített szagtérkép szerzője – nem találtam zavarónak, hanem valami olyasminnek, ami a helynek identitást adott. Habár a kutyaürülék és a kipufogógázok szaga számomra zavaró volt.” Egészen odáig merészkedett, hogy a „belváros szagát” „lóvizelet, kipufogógázok, édességek, régi falak és étkek szagainak egyvelegként” határozza meg.

A térképkészítők azon igénye, hogy szóbeli kommentárokat is fűzzenek tapasztalataikhoz, igazolta a megfigyelési módszerek korlátoltságát, és megerősítette azt a nézetet, hogy a nyelv még mindig a legalkalmasabb médium a szagok leírására. Ezek a szóbeli kommentárok ideális eszközei annak, hogy a tapasztalatot *folymatként* rekonstruáljuk, mindeközben a modern térképek önmagukat ready-made-ként vagy *faits accomplis*-ként jellemzik, és ezzel azt a benyomást keltik, hogy a térképek személytelenek és objektívek.³⁴ Ami pedig a városi szagok fent említett kategóriáit illeti (természetes szagok, ételszagok, a közlekedés és az ipar szagai, organikus szagok), nyelvezetük elemzése azt mutatja, hogy a legváltozatosabb leíró nyelvezetet az ételszagok megjelenítése során használták, míg a másik három kategória esetén a terminológia meglehetősen önisméltó volt. Az általunk készített interjúk meglehetősen informális volta dacára meglepetést okozott a természetes szagtérképek monoton nyelvezete, mintha ilyenkor a szagok homogén egyvelegéről beszélhetnénk, s az illatos növényeket csak ritkán különböztetnénk meg egymástól.³⁵ Nem okozott viszont meglepetést a szagok metaforákkal vagy metonímiákkal való megjelölése.

Végül, de nem utolsósorban azt a kérdést, hogy a város „szagtérképéről” egyes vagy többes számban érdemes-e inkább beszélni, nyitva hagyjuk. A szagtérkép egyrészt erők és egymást keresztező útvonalak tere, másrészt viszont egyes változataik egymás mellett levő vagy egymást átfedő reprezentációkra utalnak. A létezők számára mindenesetre lakni annyit tesz, mint mozogni, vagyis a testet egy lehatárolt helyről a másikkra vinni át, egy (privát vagy nyilvános) tárolóból a másikkba. Ebből a nézőpontból a városon átutazni nem azt jelenti, hogy egy üres téren haladunk át, hanem hogy buborékokba hatolunk, be és nyomokat hagyunk magunk után, hogy anyagi légkörben mozgunk, mely látható és láthatatlan jelenlétek üzeneteivel van tele, nekünk pedig meg kell fejtenünk ezeket. Ha a modern térképek elhagyott színpadokhoz és steril tájképekhez hasonlítanak, a „szagtérképek” visszahozzák az életet, tapasztalati beszámolókat és élettörténetek elmesélt részleteiként.

A szagterek jellemzői

■ Amennyiben a városi szagtérképek létrehozásának módszere elegyíti egymással a városban terjedő szagok reprezentációit (mintha a város az immateriális szagok materiális tárolója volna, melybe a szagokat *belerakják*) a város *szagjaival* (melyeket úgy fogunk fel mint egy kollektív, élő létező megkülönböztető lehetét), a következő oldalakon engedtessek meg nekem a *szagok városáról* mint illékony, láthatatlan és szinte immateriális térről,³⁶ illetve a szaglástér általános jellemzőiről beszélni. Ennek érdekében a fenomenológia segítségét fogjuk igénybe venni. Mivel a fenomenológiai megközelítés sajátossága az átélt tapasztalat *leírása*, ideális lehet Sloterdijk felvetésének megválaszolásában azáltal, hogy „explicitté teszi” a tapasztalat feltételeit. Ahelyett, hogy objektifikálná a szubjektumot, ahogyan a természet- és társadalomtudományok harmadik személyű beszámolóit teszik, a fenomenológiai elemzések első személyű beszámolókon alapszanak. A szubjektum nézőpontjából az élettér különböző tulajdonságokkal felruházott helyeket tartalmaz, szerkezete pedig komplex. A

képlékeny átmeneti terek és az éles határok egyazon zárt teret képeznek, mely a mozgás és a tapasztalat révén kitérhető. Végül, de nem utolsósorban a tudományok semleges terével ellentétben az észlelés átértékelésére foglalkozik (melyek a tér szubjektumra gyakorolt elfojtó vagy serkentő hatásának felelnek meg), illetve jelentéssel rendelkeznek. Mind az értékek, mind pedig a jelentések a szubjektum sajátos viselkedését határozzák meg a minőségi tér elsajátításában.³⁷

Továbbá az észlelés fenomenológiája a különböző érzékek esetén rendre a (megélt) tér sajátos formáinak létezését emeli ki.³⁸ Hermann Schmitz³⁹ szerint például a látást és a tapintást jól strukturált és élesen lehatárolt mezők határozzák meg, melyek relatíve stabil rendezettségűt mutatnak, s ezeket „helyeknek” (*Ortsräume*) nevezi; ezzel ellentétben a hőérzékelés alkotta tér pusztán „kiterjedés” (*Weiteraum*), míg a szaglás és a hallás tere irányok szerint rendeződik (*Richtungsraum*). Leginkább a szagtérképekre jellemző, hogy egymást keresztező erők és nyomok vagy a keringő levegő áramai által hordozott váltakozó minták terepeként jelennek meg.

A megélt tér általában a szubjektum teste⁴⁰ mint kitüntetett hely, mint abszolút központ vagy nullpont (*Nullpunkt*) és az ahhoz kapcsolódó tengelyek⁴¹ köré szerveződik. Különösképpen a fentebbiekben említett vektoriális térben (*Richtungsraum*) az irányok akkor jelennek meg, ha a test megnyílik a tér kiterjedése előtt, és a test e belső mozgása, amelyet Schmitz⁴² a „mélybe való” visszafordíthatatlan „kiterjesztésként” ír le, egy *predimenzionális mélység* tapasztalatát hívja életre.⁴³ Schmitz azonban kimondatlanul hagyja azt, hogy a szaglás esetében a test mélységbe való kiterjesztésének szubsztátuma kinezetikus: ez a belégzés aktusa,⁴⁴ mely kontrasztban áll a hallgató test látszólagos mozdulatlanságával. A légzés aktusát azonban a test lehatároltságához való visszatérés követi, és így az nem egyirányú, mint ahogyan Schmitz feltételezi. A predimenzionális mélység egyszerre utal a szaglás megvalósulásának terére és arra a térre, melyben a szagok konstituálódnak, mint például amikor az egyik illat valami testesebbre emlékeztet, mint egy másik.

És valóban, a kiterjesztés sokkal kevésbé képzelhető el egy nyílt-egyenes térben történő nyitásként, mint inkább „voluminozitásként” (*Voluminosität*), amit ismételtelen csak predimenzionális tömegként határozhatunk meg.⁴⁵ Schmitz maga is tisztában van azzal, hogy milyen nehézségeket kell megválaszolni a tér „paradox” jellegének feltételezésével, hiszen a következő kérdést teszi fel: „Miben áll ez a dimenziók nélküli tömeg? Ezt a kérdést nehéz megválaszolni.”⁴⁶ Javaslatát értelmében ezt a teret talán „a dinamika kategóriáival” vagy „a mozgásra tett utalásokkal” írhatjuk le, végül viszont ezt a feladatot a jövő tudományára bízta.⁴⁷

Nos tehát a szaglás mint egyfajta kiterjesztés gondolata kontrasztban áll ugyanazon érzéki tapasztalat megszokott, kívülről a testbe irányuló mozgásként vagyis az illatok belégzéseként és elsajátításaként való felfogásával, melyet az étel magunkhoz vételével analóg módon fognak fel.⁴⁸ Így tehát a szaglás és az ízlelés az interiorizáció (*Interiorisierung*)⁴⁹ tapasztalatát foglalja magába, és ezek azok az érzékek, amelyekben a testi határok átlépése nem foglalja magába szükségszerűen a sérülés és sértettség (*Verletzung*)⁵⁰ érzését. A közvetlenség és az intimitás, a városi szagtérképek és a polgártársak okozta kellemetlenség intenzitása itt alapvető jelentőségre tesz szert. Így például Kant és Simmel egyaránt meg volt győződve arról, hogy a szaglás gyakrabban okoz kellemetlenséget és diszkonfortot, mint megelégedettséget, és így elhibázott lenne az orr érzékenységének fokozása, hiszen ezzel csak növelnék a boldogtalan emberek számát. Ez az értelmezés a maga korában teljes összhangban állt a modern ember szagokkal szembeni gyanakvásával, s még ma is felbukkan abban a törekvésben, hogy a városokat szagtalanná változtassák. Ezzel szemben a szaglástér „semleges” fenomenológiai leírása hozzájárulhat ahhoz, hogy megszabaduljunk a szagokkal szembeni kortárs előítéletektől.

Összefoglalásképpen. A szaglástér az akusztikai térnél folyamatosabb dinamikussabb és irányok szabdalta tér, melyet különböző áramlatok kereszteznek. Emellett általában nincsenek határai, annak ellenére sem, hogy egy szagos környék vagy egy szagos tér határai kétségtelenül érzékelhetőek. Instabilitásából kifolyólag a szaglástérnek sem formája, sem struktúrája nincs, hanem sokkal inkább egy mindig változó mintázat vagy „folyadék” jellegét ölti. Az élet közegeként a szagtérkép sajátosan hat az emberekre, ami sokkal kevésbé evidens, mint amennyire csalóka, diffúz és illékony vagy esetenként átható és nyomasztó. A vizuális térbeli perspektívákat a szaglástér irányai váltják fel (nyomok, ösvények, útvonalak), a háromdimenzióval pedig a predimenzionális „voluminózitás” és mélység. A térbeli rend tehát, mely a vizuálisra jellemző, olyan térbeli minőséggé válik, amelyet légkörnek nevezhetünk.

Keszeg Anna és Zuh Deodáth fordítása

■ JEGYZETEK

1. Peter Sloterdijk: Sphären III. Schäume. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2004.
2. Douglas J. Porteous: Landscapes of the Mind: Worlds of Sense and Metaphor. University of Toronto Press, 1990.
3. Alain Corbin: Le miasme et la jonquille: l'odorat et l'imaginaire social 18e-19e siècles. Aubier Montaigne, Paris, 1982.
4. Peter Payer: Der Gestank von Wien: über Kanalgase, Totendünste und andere üble Geruchskulissen. Döcker, Wien, 1997.
5. Nathalie Poirat: Odeurs impures. Du corps humain à la cité (Grenoble, 18e-19e siècle). Terrain 1998. szeptember, 31. sz. <http://terrain.revues.org/index3141.html> (letöltés időpontja 2009. május).
6. Werner Bischoff: Flüchtige Räume. In: Heinz Paetzold (hrsg): Integrale Stadtkultur. Universität Weimar, Verlag der Bauhaus 2006. 140-155; Werner Bischoff: Nicht-visuelle Dimensionen des Städtischen. Universität Oldenburg, BIS-Verlag der Carl von Ossietzky, 2007.
7. Werner Bischoff: Flüchtige Räume, i. m. 146. sk.
8. Mindez ellentmond egy Peter Payer által idézett vizsgálatnak, mely szerint a bécsi kéktharmada úgy gondolja, városuk levegője szennyezett, bár annak minősége a nemzetközi sztenderdekhez képest meglehetősen jó. Peter Payer: Die „Zähmung” der Gerüche. Neue Geruchskulissen in der Stadt. In: Karl Brunner – Petra Schneider (hrsg): Umwelt Stadt. Geschichte des Natur- und Lebensraums Wien. Wiener Umweltstudien 1. Wien, Böhlau, Köln, Weimar, 2005. 562-567.
9. Egyetlen esetben, az U1 metró vonalán tapasztalható szagok esetében, a megjelölés (a térképen való elhelyezés) módszerét a naplóvezetés helyettesítette.
10. Martina Löw: Raumsoziologie. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2001.
11. A szagtúrát a Performing Arts Labs Ltd. egyik műhelyével összekapcsolva szervezték meg.
12. Alexander Illedits – Karin Illedits-Lohr: Nachbarrecht. Die Rechtsstellung der Nachbarn im öffentlichen und zivilen Recht. Orac, Wien, 1999.
13. „Az érzékek kommunikálnak ugyan egymással, egymás számára mégis idegenek.” Vö. Hans Blumenberg: Zu den Sachen und zurück. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2002. 47.
14. Tim Ingold: The perception of the environment: essays on livelihood, dwelling and skill. Routledge, London, 2000. 230.
15. Michiel Dehaene: Maps and Landscapes. Archis 2004. 2. 60-65.
16. Tim Ingold: i. m. 223. Vessük össze például azt a nem indexikus állítást, hogy „Edinburgh Londontól északra fekszik”, azzal az indexikussal, hogy „Edinburgh itt van”. Uo.
17. Tim Ingold: i. m. 230.
18. Vö. Tim Ingold: i. m. 224.
19. Constance Classen – David Howes – Anthony Synnott: Aroma. The Cultural History of Smell. Routledge, London, 1994.
20. Tim Ingold: i. m. 242.
21. Gernot Böhme: i. m. 137, 139.
22. Hubert Tellenbach: Geschmack und Atmosphäre. Medien menschlichen Elementarkontaktes. Preface by F.J.J. Buytendijk. Otto Müller, Salzburg, 1968.
23. Gernot Böhme: Atmosphäre. Essays zur neuen Ästhetik. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1995; Gernot Böhme: i. m.; Michael Hauskeller: Atmosphären erleben: philosophische Untersuchungen zur Sinneswahrnehmung. Akademie-Verlag, Berlin, 1995.
24. Peter Zumthor: Atmosphären. Architektonische Umgebungen. Die Dinge um mich herum. Birkhäuser, Basel, Boston, Berlin, 2006.
25. Martina Löw: i. m. 272.
26. Werner Bischoff: Nicht-visuelle Dimensionen... i. m. 157. sk.
27. Gernot Böhme: Architektur und Atmosphäre... i. m. 110.
28. Hubert Tellenbach: i. m. 20.
29. Hubert Tellenbach: i. m. 29.

30. A városi szagélmény vizualizálásának feladata a filozófushallgatóknak kissé szokatlan. Azonban amikor más személyeket, jelesül grafikai ábrázolási kompetenciákkal rendelkező személyeket (művészeket, építészeket) kértem meg arra, hogy szagtérképet rajzoljanak, sokkal tartózkodóbbnak bizonyultak, mert nem voltak felkészülve rá; a naivitásnak tehát megvolt a maga előnye.
31. Kevin Lynch: *Das Bild der Stadt*. Vieweg, Braunschweig, 1989. 60. sk.
32. Tim Ingold: i. m. 232.
33. Tim Ingold: i. m. 234.
34. Ezzel ellentétben Ingold azzal érvel, hogy minden térkép sajátos gyakorlatok eredménye, és egyfajta „életmódot” fejez ki, mialatt a modern tudomány megpróbálja eltörölni azokat a valós folyamatokat, melyek a tudás létrejöttére utalnak – ennek megfelelően a tudomány igyekszik elfedni a térkép emberi tevékenységekben gyökerező jellegét. Tim Ingold: i. m. 225. „Csakhogy a térképkészítés elszakadt a világban való testi mozgás tapasztalatától.” (Tim Ingold: i. m. 234.)
35. Eredményeink David Howes megjegyzését erősítik meg (David Howes: *HYPERESTHESIA or The Sensual Logic of Late Capitalism*. In: Uő (ed.): *Empire of the Senses. The Sensual Culture Reader*. Berg, Oxford, New York, 2005. 281–303.), hogy „az átlaglakosság körében a természetes szagok tudata hanyatló, és a brandelt, márkázott illatok tudata fejlődő tendenciát mutat”.
36. A szaglással való leszámolás egyik kihívása abban áll, hogy szükségszerűen különbséget kell tenni a materialitás és a láthatatlanság között; bár láthatatlan, a szagok tere vagy a levegő médiuma könnyed materiális textúrával rendelkezik.
37. Otto Bollnow: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. 17. sk.
38. Maurice Merleau-Ponty: *Phénoménologie de la perception*. Gallimard, Paris, 1945. 256. (Magyarul lásd Maurice Merleau-Ponty: *Az észlelés fenomenológiája*. Ford. Farkas Henrik és Szabó Zsigmond, L'Harmattan, Bp., 2007); Erwin Straus: *Vom Sinn der Sinne. Ein Beitrag zur Grundlegung der Psychologie*. Springer, Berlin, 1978.
39. Hermann Schmitz: *Der leibliche Raum. System der Philosophie 3. Band: Der Raum, Erster Teil*. Bouvier, Bonn, 1967. 385.
40. Otto Bollnow: *Mensch und Raum*. Kohlhammer, Stuttgart, 1963. 17.
41. Edmund Husserl: *Zur Phänomenologie der Intersubjektivität*. *Texte aus dem Nachlaß 1921-1928*, *Husserliana XIV*. Edited by Iso Kern. Springer, Dordrecht, 1973. 511, 455, 547.
42. Hermann Schmitz: i. m. 393.
43. Schmitznél a tér dimenzionalitása csak a tér harmadik típusánál jelenik meg, abban az esetben, amit helynek (Ortsraum) nevez. Ha valaki a távolba tekint, vagy a nyílt térbe hull, azzal átfogja a predimenzionális mélységet; mindkét esetben a szubjektum a tér mélységébe ugrik, és a mélység itt a szubjektum részvételének irányát jelenti.
44. Hermann Schmitz: i. m. 388.
45. Hermann Schmitz: i. m. 386, 397.
46. Hermann Schmitz: i. m. 387.
47. Hermann Schmitz: i. m. 388.
48. Immanuel Kant: *Der Streit der Fakultäten. Anthropologie in pragmatischer Hinsicht*. *Werke. Akademie-Textausgabe*, Bd. VII. Walter de Gruyter, Berlin, 1968. 157. (Magyarul lásd Immanuel Kant: *A fakultások vitája*. Ford. Mesterházi Miklós. In: Immanuel Kant: *Történefilozófiai írások*. Ictus, Szeged, 1997. 335-507; Georg Simmel: *Soziologie der Sinne*. In: *Aufsätze und Abhandlungen 1901-1908*. Bd. II. Gesamtausgabe Bd. 8. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1993, 276–292; Hans Blumenberg: *Beschreibung des Menschen*. Suhrkamp, Frankfurt am Main, 2006. 675.
49. Hans Blumenberg: *Beschreibung des Menschen...* i. m. 675.
50. Uo.